

3. Гаврилова И.К. Особенности коммуникативной сферы студентов-психологов и её развитие в процессе обучения: дисс... канд. психол. наук. - Иркутск, 2004 – 184 с.
4. Данильченко Т. В. Гендерно-перцептивні відмінності у формуванні першого враження у соціальній взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. Наук. – К., 2004. – 20 с.
5. Камалова О.В. Социально-психологические детерминанты межгруппового восприятия и взаимодействия старшеклассников: дис... канд. психол. наук. – Ярославль, 2003 – 122 с.
6. Москаленко В., Міщенко О. Теоретико-методологічні підходи у дослідженні особливостей соціального образу / Соціальна психологія. – 2010. №3. С. 3-18; № 4. С. 3-15.
7. Особливості соціального пізнання в підлітковому та юнацькому віці / Збірник наукових праць “Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки”. – Т.4, К.: “Логос”, 2011. - С. 56-66.
8. Павлова Е.Н. Методы повышения точности межличностного восприятия: дис... канд. психол. наук. – М., 2001 – 200 с.
9. Психологічні чинники формування механізмів соціального пізнання у підлітків / Соціальна психологія. – № 4(48), К., 2011. – С. 152-161.
10. Психология индивидуального и группового субъекта. – М., 2002. – 368 с.
11. Психология: Учебник. – М., 2005. – 484 с.
12. Бодалев А. А. Психология межличностного познания. – М., 1981.
13. Социальная психология в современном мире – М., 2000. – 334 с.
14. Федосеев С.М. Восприятие индивидуально-психологических особенностей человека по фотоизображению его лица: дис...канд. психол. наук. – М., 2003.
15. Худякова В.І. Соціальна перцепція як чинник оптимізації управлінської діяльності керівника середньої загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. – К., 2003. – 20 с.

Л.О. Курганська

ВНЕСОК ЕРІХА ФРОММА У СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНІСТЬ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті проаналізовано внесок Е. Фромма у становлення поняття ідентичність у психологічній науці. На матеріалі його праць розглянуто трактування ученим феномену ідентичності. Проаналізовано цілісну концепцію особистості та механізми взаємодії психологічних та соціальних чинників, зв'язок між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства, його ризики та потенціали у процесі формування особистісної ідентичності. Запропоновано провести поглиблений порівняльний аналіз трактування феномену ідентичності в науковому доробку Е. Еріксона та Е. Фромма.

Ключові слова: ідентичність, криза ідентичності, особистісна ідентичність, гуманістична психологія

Питання становлення поняття «ідентичність» на сучасному етапі розвитку науки набуває все більшої актуальності в психолого-педагогічних дослідженнях. Практичне значення такого вивчення полягає в тому, що історіографічний дискурс дає змогу структурувати компоненти феномену ідентичності й сприяти розробці стратегій її формування. Як у контексті теоретичних, так і практичних психолого-педагогічних розробок це питання постає як одне з найважливіших. **Актуальність** дослідження феномену ідентичності, й зокрема в історичному дискурсі, також зумовлена значущістю розробки даної проблеми в контексті прикладної психології, в педагогічній царині. Ареал застосування розробок, присвячених ідентичності, вельми широкий: психогігієна та психопрофілактика, психологічне консультування, програми професійного удосконалення для психологів та працівників освітньої сфери, тренінги особистісного зростання тощо.

На актуальності вивчення ідентичності, історії формування поняття та умов збереження особистістю самототожності у процесі становлення, наголошували зарубіжні та вітчизняні вчені, обґрунтовуючи її існуванням тісного взаємозв'язку між психофізичною мінливістю людини та її стійкістю як особистості. До питання історії формування та становлення поняття «ідентичність» звертались українські та зарубіжні вчені: Н.В. Антонова [1] Т.В. Бондаренко, М.Й. Боришевський [15], П.І. Гнатенко[3], І. Гофман [4], М.В. Заковорогна [7], Ч.Х. Кулі [10], Н.М. Лебедева [11], В.С. Малахов [12], В.Н. Павленко [13], В. Хесле [23.], Л.Б. Шнейдер [24], В.А. Ядов [25] та ін. Детальному аналізу розвитку уявлення про феномен ідентичності та становлення відповідного терміну присвячували праці П. Берке [24], М.В. Заковоротна [7], О.М. Павлова [14] та інші вчені.

Традиційно в історії психології початок вивчення формування поняття ідентичність пов'язують із Еріком Еріксоном, який у своїх працях запропонував терміни «ідентичність» та «криза ідентичності» [5; 6] У 40-і рр. ХХ ст. ці терміни активно входять в обіг у психологічній науці та психіатрії, застосовуються для психодіагностики. У 50-і роки з'являються різноманітні інтерпретації даного поняття.

Метою нашого дослідження є проаналізувати науковий доробок Е. Фромма і з'ясувати особливості його трактування поняття «ідентичність» у цілісній концепції особистості, а також механізми взаємодії психологічних та соціальних чинників, зв'язок між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства, його ризики та потенціали у процесі формування особистісної ідентичності.

Е. Фромм у своїх працях застосовує поняття «ідентичність» та «криза ідентичності». Вчений розглядає проблему становлення цілісної особистості й послуговується на її означення терміном «ідентичність». Беручи за основу ідею Фрейда про нарцисизм, притаманий людській натурі, Е. Фромм пропонує погляд на історію як на процес боротьби нарцисизму з гуманізмом. Учений заперечує Фрейдове твердження про те, буцімто подолати людський нарцисизм – неможливо, й висловлює думку про те, що енергію нарцисизму

можна спрямувати на все людство. Е. Фромм оперує терміном «ідентичність» в процесі розгляду проблеми становлення цілісної особистості. Кризу ідентичності, на думку Е. Фромма, спричиняє сучасне суспільство, знеособлене й дегуманізоване, члени якого перетворились на безликі інструменти в руках бюрократичної машини. Аби подолати кризу, слід створювати умови для індивідуальної ініціативи у повсякденному бутті, для реалізації особистісного потенціалу кожної людини. Такий основний принцип гуманістичної етики Е. Фромма.

Ідентичність у науковому доробку Фромма неможливо зрозуміти без його концепції потреб. Згідно з Е. Фроммом, найпогужніша мотиваційна спонука особистості – конфлікт двох прагнень: до свободи й до безпеки. Їх, у свою чергу, зумовлює сам факт існування екзистенційних потреб, що їх учений виокремив п'ять: потреба у встановленні стосунків, у подоланні, у вкорінненні, в ідентичності, в системі поглядів та відданості [19].

Потреба у встановленні стосунків виявляється в тому, що людині притаманна внутрішня спонука про когось дбати, комусь співчувати, співпереживати. В разі невдоволення цієї потреби людина набуває нарцисичних рис, переймається лише власними інтересами і неспроможна довіряти іншим. Потреба в подоланні зреалізовується в прагненні: проявляти власну творчу діяльну сутність, долати пасивність, а також в оптимальному здійсненні цього прагнення – діяльності та творчості. Неможливість задоволення даної засадничої потреби стає причиною людської деструктивності [16]. Потреба у вкорінненні є важливою потребою особистості перебувати в єдності з навколишнім світом й виникає з самого народження людини, починаючи з того, як обривається біологічний зв'язок із матір'ю. Почуття безпеки і єдності забезпечується батьківською опікою, від якої доросла людина поступово відмовляється. Ті ж, хто зберігає симбіотичні зв'язки зі своїми батьками, родиною не здатні повною мірою відчувати свою особисту цілісність та свободу. Реалізація потреби в системі поглядів та відданості необхідна для збереження психологічного та психічного здоров'я особистості. Також особистість має потребу в об'єкті відданості, в присвяті свого життя тому, що становить для неї сенс життя.

Потреба в ідентичності є суттєвою для всіх людей, адже саме завдяки її реалізації особистість відчуває свою унікальність та усвідомлює, хто вона є насправді. Переліченим Е. Фроммом екзистенційним потребам, і потребі в ідентичності зокрема, притаманна соціальна зумовленість: їх виявлення й задоволення не може відбуватись поза контекстом соціуму. Саме надані суспільством можливості для реалізації екзистенційних потреб формують у людини визначену структуру особистості або «основні орієнтації характеру». Зупинимось детальніше на фроммівському розумінні потреби в ідентичності. Е. Фромм стверджував, що кожна людина має внутрішню потребу тотожності з самою собою – ідентичності, завдяки якій вона відчуває свою несхожість на інших і усвідомлює, хто вона є насправді. Е. Фромм наголошує, що особистості з чітким усвідомленням своєї індивідуальності проявляють вищу особистісну ефективність, ніж люди з конформним стилем мислення та поведінки, що

копіюють чужі моделі поведінки й не здатні досягти істинного відчуття ідентичності.

Паралельно з Е. Еріксоном Е. Фромм виводить ключову характеристику особистісної ідентичності: «людина сама постає перед нами як істота, що вічно змінюється, як процес, якому немає кінця» [16, с. 352]. В той же час учений застерігає від соціально зумовленого знеособлення і втрати ідентичності: «Індивід живе в суспільстві, яке постачає його готовими моделями мислення та поведінки, ці стереотипи створюють в людини ілюзію сенсу життя» [16, с. 372].

Е. Фромм розуміє ідентичність особистості як структурну одиницю її цілісності й наголошує, що поняття цілісності включає в себе поняття ідентичності. Цілісність означає «готовність не порушувати своєї ідентичності жодним із можливих способів» [20, с. 81]. У бажанні досягти успіху в індустріальному суспільстві і в оречевленні людини Е.Фромм вбачає основну загрозу особистісній ідентичності. Паралельно з ідентичністю як феноменом усвідомлюваним Е. Фромм виділяє ще й несвідому ідентичність: «... хоч деякі люди й перетворились на речі, несвідомо вони несуть у собі відчуття самототожності саме тому, що соціальним процесам не вдалось цілковито перетворити їх на речі. Можливо, ці люди, що піддалися спокусі порушити свою цілісність, переживають підсвідоме почуття вини, що у свою чергу породжує певну скутість... До тих пір, коли людина не повністю мертва в психологічному сенсі, вона відчуває себе винною за те, що живе, не будучи цілісною» [20, с. 82]. Вчений підводить до розуміння ідентичності людини як переживання, що дає змогу людині почувати себе активним центром, що організовує структуру її реальної та потенційної діяльності.

У праці «Мистецтво бути» Е. Фромм розвиває свою тезу про буттєву природу особистісної ідентичності людини: «Підсумуємо: усвідомлення, воля, практика, терпимість до страху і нового досвіду – все це необхідно для успішної трансформації людини. У певний момент енергія і спрямованість внутрішніх сил зміняться настільки, що ваше відчуття ідентичності теж зміниться. Девіз власницького способу існування «Я – те, що я маю» в результаті ваших зусиль перетвориться на «Я – те, що я роблю» (в сенсі невідчуженої діяльності) чи просто в «Я – те, що я є» [21, с. 67].

Дихотомію володіння та буття, а також трактування особистісної ідентичності через її призму Е. Фромм розглядає в праці «Бути чи мати». Орієнтацію на володіння вчений ототожнює з оречевленням людини. Володіння об'єктом дає підстави для формування обумовленої ним такої ідентичності: мовляв, особистість має достатньо сили на те, аби ним володіти. Й тут ми підходимо до ключової думки, висловленої вченим: він ставить знак рівності між психічним здоров'ям та ідентичністю людини. Наголошуючи на умовній природі ідентичності, ґрунтованій на володінні об'єктом, Е. Фромм зазначає: «Але тут має місце і зворотній зв'язок: об'єкт володіє мною, бо моє відчуття ідентичності, тобто психічне здоров'я, ґрунтується на моєму володінні об'єктом (і якомога більшою кількістю речей). Такий спосіб існування встановлюється не за допомогою живого, продуктивного процесу між суб'єктом та об'єктом; він перетворює на речі і суб'єкт, і об'єкт [20, с. 54].

Відтак ідентичність особистості як феномен асоціюється не з володінням, а з буттям: «Коли людина віддає перевагу тому, щоб бути, а не мати, вона не відчуває тривоги й невпевненості, породжених страхом втратити те, що маєш. Якщо Я – це те, чим я є, а не те, що я маю, ніхто не в силах загрожувати моїй безпеці й відібрати в мене відчуття ідентичності» [20, с. 117]. Ідентичності, ґрунтованій на тому, що людина надає перевагу тому, щоб бути, а не мати, нічого не може загрожувати. Кризу ідентичності Е. Фромм бачить передовсім як кризу сучасного суспільства, що виявляється в тому, що «члени цього суспільства стали безликими інструментами, відчуття ідентичності яких базується на участі в діяльності корпорацій чи інших гігантських бюрократичних організацій. Там, де немає аутентичної особистості, не може бути й відчуття ідентичності» [20, с. 94]. Обґрунтовуючи необхідність творення радикально нового соціуму, у своїй концепції нової людини Е.Фромм робить акцент на відчутті ідентичності як якості структури характеру й наголошує на його іманентній природі, зумовленій чинниками не зовнішніми, соціальними, а внутрішніми. Сприяти створенню нової людини і є функцією нового суспільства, покликаного вирішити проблему кризи ідентичності.

У праці «Здорове суспільство» Е. Фромм дає визначення людини як «тварини, здатної сказати «Я» і усвідомити себе як окрему істоту» [19, с. 73]. «Відчуття тотожності розвивається в людини в процесі вивільнення його з «первинних уз», що прив'язують його до матері й до природи. Маленька дитина, яка відчуває, що вона з матір'ю – єдине ціле, ще не може сказати «я», та в неї й немає жодної потреби в цьому. Тільки після того, як дитина досягнула, що зовнішній світ – це щось відмінне від неї самої, вона приходить до усвідомлення себе як відокремленої істоти. Одне з останніх слів, що їх вона вчиться застосовувати, – слово «я» стосовно самої себе» [19, с. 73]. Разом з тим Е.Фромм підкреслює, що існують «замінники істинно індивідуального відчуття тотожності», до яких він зараховує націю, релігію, клас, рід занять тощо [19, с. 75]. Формули ототожнення допомагають людині набутти відчуття ідентичності за умов її втрати чи коли істинного відчуття ідентичності іще не досягнуто. У сучасному суспільстві, на думку вченого, ідентичність підміняється соціальними ідентифікаціями – скажімо, ідентифікацією з суспільним положенням. Тут і криється небезпека: внаслідок ідентифікації з суспільним положенням відчуття ідентичності все більше зміщується до конформізму [19, с. 75]. «Замість доіндивідуалістичної кланової ідентичності розвивається нова стадна ідентичність, в якій відчуття тотожності базується на відчутті безумовної приналежності до натовпу. Нерідко одноманітність і подібність не визнаються такими, а прикриваються видимістю індивідуальності, однак це справи не міняє» [19, с. 75].

У праці «Втеча від свободи» Е. Фромм вказує на механізм формування ідентичності особистості дитини шляхом втрати ідентифікації з іншими людьми, відділення від них. Разом з ним вчений зауважує: «Та ж ідентичність з природою, племенем, релігією дає індивідові відчуття впевненості. Він належить до якоїсь цілісної структури, він є частиною цієї структури і посідає в ній певне беззаперечне місце. Він може страждати від голоду чи пригнічення,

але йому не доводиться страждати від найгіршого – від повної самотності та сумнівів» [17, с. 16].

У концепції Е. Фромма розвиток ідентичності особистості корелює з індивідуалізацією. Вчений вказує на діалектичну природу процесу індивідуалізації, який супроводжується зростанням свободи індивіда, спроможністю виражати свою сутність, розвитку й міцнішання його особистості, власного «я», і в ході цього процесу втрачається ототожнення з іншими людьми. Відтак через деідентифікацію з іншими людьми починається процес формування особистісної ідентичності. Можуть бути крайнощі цієї деідентифікації, як-от ізоляція, що породжує зрештою тривогу та невпевненість, але цей процес може мати наслідком і формування якісно нової форми близькості із соціумом – близькості особистості зі сформованою ідентичністю, здатної «розвинути в собі внутрішню силу і творчу активність, які є передумовами цього нового типу зв'язаності зі світом» [17, с. 14].

«Така втрата власної сутності перетворює конформізацію в імператив: людина може бути впевнена в собі лиш у тому разі, якщо живе відповідно до очікувань інших. Якщо ж ми живемо не за загальноприйнятим сценарієм, то ризикуємо не тільки викликати несхвалення й ізоляцію, що зростає, але і втратити впевненість у своїй сутності, що загрожує психічному здоров'ю. Пристосовуючись до очікувань оточуючих, стараючись не відрізнятись від них, людина може приглушити свої сумніви з приводу власної сутності і набутти якоїсь упевненості. Однак ціна за це висока: відмова від власної спонтанності, індивідуальності та свободи. Психологічний робот живе лише біологічно, емоційно він мертвий; він рухається, як живий, але тим часом життя його, немов пісок, втікає крізь пальці» [17, с. 95].

Конформізм та егоцентризм – дві крайності що згубно впливають на формування особистісної ідентичності. Конформізм як життєва орієнтація – ототожнення індивіда з формуванням, до якого він належить, конформіст цілковито підкоряється цілому, з яким себе ототожнює і його «самоототожнення ґрунтується на відчутті безсумнівної приналежності до стада» [22, с. 452] Брак дистанції між особистістю та соціумом призводить до втрати передумов для формування, розвитку та збереження ідентичності окремої особистості.

У праці «Велич та обмеженість теорії Фрейда» Е. Фромм порушує питання природи ідентичності людини – генетичної чи соціальної, й звертає увагу на те, що досить часто з волі батьків дитина мусить редукувати свої природні схильності й генерувати ті риси, яких від неї чекає оточення. «В цій точці ми знаходимо коріння невротичного розвитку; в людини з'являється відчуття хибної ідентичності. Якщо істинна ідентичність ґрунтується на усвідомленні себе такою, якою людина була народжена, псевдоідентичність ґрунтується на типі особистості, який нам нав'язує суспільство. Тому людина в цьому разі постійно має потребу в схваленні, аби почуватися стабільно. Істинна ідентичність не потребує такого схвалення, тому що людина оцінює себе ідентично його справжній структурі особистості» [18, с. 153].

Отже, нами було здійснено спробу проаналізувати внесок Е. Фромма у становлення поняття «ідентичність» у психологічній науці. На матеріалі його окремих праць ми розглянули трактування вченим феномену ідентичності. Провідною думкою всього наукового доробку вченого є імператив творення людини нового типу – цілісної особистості. Однак в той же час він наголошує на людинотворчій функції соціального контексту й доходить висновку, що сучасна механізована модель соціуму не сприяє розвитку повноцінної особистості. Відтак ідентичність людини все більше тяжіє до модусу «мати» й усе більше дистанціюється від «бути», й усе більшого поширення набувають такі феномени як хибна ідентичність або й тотальна втрата ідентичності. Для вирішення цієї проблеми Е. Фромм формулює концепцію суспільного переустрою, який має базуватись на новій науці про людину, а також на принципах гуманістичної етики.

Розуміння особистісної ідентичності в розрізі фроммівської гуманістичної етики становить собою потенціал для практичних розробок у психолого-педагогічній царині. Також цікавою темою для подальших досліджень внеску Е. Фромма до історії формування та становлення поняття «ідентичність» ми вважаємо окреслення завдання порівняти концепцію психосоціальної ідентичності Е. Еріксона, який уперше ввів в науковий обіг поняття «ідентичність» та бачення феномену ідентичності Е. Фроммом. Слід зазначити, що в концепції Е. Еріксона ідентичність як «організація життєвого досвіду в его індивідуума» [5, с. 25], розглядається – на протигагу фрейдизму – невідривно від соціального тла і ним же зумовлена. Натомість Е. Фромм іде значно далі й, відзначаючи соціальну зумовленість формування особистісної ідентичності, вивчає й ризики, що криються в цій зумовленості, як-от конформна світоглядна позиція, що призводить до формування хибної ідентичності або до втрати ідентичності. Порівняння концепцій ідентичності Е. Еріксона та Е. Фромма здатне зробити суттєвий внесок у дослідження історії формування поняття «ідентичність».

Література

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. // Вопросы психологии. 1996. №1. С. 131–143.
2. Бондаренко Т.В. Феномен ідентичності та індикатори її формування у дитячому віці // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XII, част.1. – К., 2010. – 696 с. – С.56–63
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 466 с.
4. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. – М., – 2000, – 304 с.
5. Эриксон Эрик Г. Детство и общество. – СПб., 2000. – 416 с.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 2006. – 352 с.

7. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты. – Ростов-на-Дону, 1999. – 200 с.
8. Ідентичність у сучасному вимірі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк, – 2006. – 402 с.
9. Идентичность: Хрестоматия. – М., 2003. – 31 с.
10. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок. – М., 2000. – 320 с.
11. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла. // Психологический журнал. 1999. – Т. 20, № 3. – С. 48–58.
12. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью. // Вопросы философии. – 1998, №2. – С. 43–53.
13. Павленко В.Н. Представление о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии. // Вопросы психологии. – 2000. №1. – С. 135–142.
14. Павлова О.Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности. – М., 2001. [Электронный ресурс]. URL: <http://pavolga.narod.ru/identity.html>.
15. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / За редакцією М.Й. Боришевського. – К. – 2006. – 298 с.
16. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 2006. – 635 с.
17. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 2009. – 284 с.
18. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда. – М., 2000. – 448 с.
19. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. – М., 2005. – 571 с.
20. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 2000. – 448 с.
21. Фромм Э. Искусство быть. – М., 2012. – 224 с.
22. Фромм Э. Пути из больного общества // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 443–482.
23. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. // Вопросы философии. 1994. №10. – С. 113–123
24. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – М., 2007. – 128 с.
25. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / Мир России. 1995. №3–4. – С. 158–181.

The article has analyzed the contribution of E. Fromm to the formation of the concept of identity in psychology. In terms of his works his interpretation of the phenomenon identity has been considered. It has been analyzed the holistic conception of personality and interaction mechanisms of psychological and social factors, the causation between personal psychic and the social structure of society, its risks and potentials in the personal identity during process of formation. It has been proposed the in-depth comparative analysis of the interpretation of the phenomenon of identity in the scientific works of E. Erikson and E. Fromm.

Key words: *identity, crisis identity, personal identity, humanistic psychology.*